

УДК 331.556

DOI: 10.32342/2074-5362-2018-25-2

А.О. ЗАДОЯ,
*доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри
Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)*

ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ТА МІГРАЦІЙНІ УСТРЕМЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Стаття присвячена вивченню підприємницьких та міграційних устремлінь української молоді. Узагальнено результати опитування студентів із шести країн світу, проведеного в рамках реалізації міжнародного дослідницького проекту «Students Entrepreneurship and Migration International Survey». Проведені дослідження підтвердили гіпотезу про високу орієнтованість сучасних студентів на підприємницьку діяльність. Ця орієнтація практично не залежить від спеціальності, за якою здобуває освіту студент. Тому студентам потрібно надати можливість здобути необхідні знання та навички з організації власного бізнесу, використовуючи найрізноманітніші форми (через дисципліни за вибором студента, практику, можливість пройти факультативне навчання тощо). Виявлене певне зміщення у мотивації міжнародної мобільності. Як і при створенні свого бізнесу, так і при міжнародній міграції мотиви заробляння великих доходів поступаються місцем можливостям самореалізації та отримання гідних умов життя. Ці обставини необхідно враховувати при розробці основних принципів молодіжної політики в країні.

Ключові слова: підприємництво, мотиви підприємницької діяльності, міжнародна міграція, напрямки трудової міграції.

Статья посвящена изучению предпринимательских и миграционных устремлений украинской молодежи. Обобщены результаты опроса студентов из шести стран мира, проведенного в рамках реализации международного исследовательского проекта «Students Entrepreneurship and Migration International Survey». Проведенные исследования подтвердили гипотезу о высокой ориентированности современных студентов на предпринимательскую деятельность. Эта ориентация практически не зависит от специальности, по которой получает образование студент. Поэтому студентам необходимо предоставить возможность получить необходимые знания и навыки по организации собственного бизнеса, используя самые разнообразные формы (через дисциплины по выбору студента, практику, возможность пройти факультативное обучение и т. д.). Обнаружено определенное смещение в мотивации международной мобильности. Как и при создании своего бизнеса, так и при международной миграции мотивы зарабатывания больших доходов уступают место возможностям самореализации и получения достойных условий жизни. Эти обстоятельства необходимо учитывать при разработке основных принципов молодежной политики в стране.

Ключевые слова: предпринимательство, мотивы предпринимательской деятельности, международная миграция, направления трудовой миграции.

Сьогодні Україна переживає чергову хвилю міграції. Її масштаби, за деякими оцінками, коливаються в межах 8–10% працездатного населення (за

більш песимістичними оцінками вони складають 16%, що становить реальну загрозу для економіки країни) [1]. Це призводить до виникнення дефіциту фахівців з окремих професій при загальному досить високому рівні безробіття (близько 10%). З іншого боку, грошові перекази мігрантів в Україну є одним з основних джерел надходження іноземної валюти. У 2018 р. вони перевищили 10 млрд дол. [2]. Без такого поповнення утримувати більш-менш стабільною національну валюту було б неможливим.

Теоретичні питання трудової міграції та способи подолання її можливих негативних наслідків для України активно дискутуються у науковій літературі. Досить вагомий внесок у висвітлення цих проблем роблять дослідження таких науковців, як О. Власюк, П. Гайдуцький, В. Гесць, А. Кравченко, Є. Лібанова, О. Малиновська, С. Пирожков, Т. Ромащенко, Є. Савельєв, А. Філіпенко та ін. Цілу низку праць присвячено вивченню саме молодіжної міграції [3–7]. У 2017 р. проведено спеціальне опитування, яке дає певні уявлення про основні причини, що підштовхують молодих людей до пошуку роботи за кордоном [8].

Однак, незважаючи на таку увагу до цієї проблеми, на наш погляд, ціла низка питань залишається поза аналізом. Не досліджувався зв'язок між бажанням молоді займатися власною справою та її устремліннями мігрувати до інших країн. Відсутні й міжнародні порівняння підприємницьких та міграційних вподобань молоді різних країн.

Метою нашої статті є дослідження підприємницьких та міграційних устремлінь студентської молоді України та їх порівняння з подібними показниками інших країн на підставі масштабного міжнародного соціологічного дослідження.

Останнім часом спостерігаються зміни як у причинах міграції, так і її формах. Трудова міграція залишається її основною формою. Але якщо раніше працівники виїжджали за кордон через відсутність робочих місць в Україні, то сьогодні основними причинами міграції є: можливість більше заробити, прагнення змінити життя, можливості проживання в іншому середовищі.

Освітня міграція стала особливою формою міжнародного переміщення молоді. У минулому навчальному році за кордоном навчалося понад 72 тис. українців, у тому числі в Польщі близько 34 тис. [9]. За результатами опитування, проведеного серед студентів випускного курсу деяких львівських університетів, 97% опитаних мають намір виїхати за кордон облаштовувати своє життя [1].

Разом з тим одним з напрямів подолання трудової міграції може бути створення умов для розвитку малого та середнього бізнесу в Україні. Якщо буде існувати можливість започаткувати власний бізнес у своїй країні, то чи будуть молоді люди шукати вищі заробітки за кордоном? Наскільки сучасні студенти готові йти на ризики, пов'язані з підприємницькою діяльністю? Чи вони віддають перевагу роботі за наймом на контрактній основі з нехай трохи меншими, але стабільними доходами?

З метою пошуку відповіді на ці питання в рамках реалізації міжнародного проекту «Students Entrepreneurship and Migration International Survey» було проведено опитування студентів у шести країнах: Польщі, Чехії, Україні, Китаї, В'єтнамі та Колумбії. Вибірка у кожній країні ста-

новила більше 600 осіб. Зокрема нами було опитано більше 650 студентів університетів Дніпра і Тернополя. Серед опитуваних було виділено три групи: студенти першого року навчання на бакалаврській програмі, студенти останнього року навчання на бакалаврській програмі і студенти магістерської програми. Завданням опитування було виявлення підприємницьких устремлінь нинішніх студентів і їхніх бажань переїхати в іншу країну.

Перш за все слід звернути увагу на той факт, що тільки близько 40% опитаних зосередилися лише на отриманні освіти (табл. 1). Цей відсоток зменшується у міру наближення до закінчення університету. Якщо на першому курсі навчання на бакалавраті такі студенти складають більше 60%, то на магістерській програмі їх близько 20%. Одночасно збільшується число студентів, які поєднують навчання з роботою. Серед першокурсників таких трохи більше 10%, а серед магістрантів їх вже майже 40%. Крім того, ще кожен четвертий студент продовжує шукати роботу.

Таблиця 1

Типи поточної професійної активності (%)

Відповіді	Студенти			Разом
	Бакалаврська програма (1-й рік навчання)	Бакалаврська програма (останній рік навчання)	Магістерська програма	
а. Я тільки навчаюся	61,5	36,2	21,7	39,6
б. Я навчаюся та працюю в компанії	11,3	27,2	39,6	26,1
в. Я навчаюся та маю власний бізнес	5,6	8,9	10,1	8,3
г. Я навчаюся та шукаю роботу	22,1	25,0	29,5	25,5

За результатами опитування, кожен дванадцятий студент вже має власний бізнес (серед студентів першого курсу таких 5,6%, а серед магістрантів – 10,1%). Це, як правило, сімейний бізнес, учасниками якого є і студенти, хоча бувають випадки, коли самі студенти створюють свій власний бізнес.

Міжнародні порівняння показують, що польські та китайські студенти, з одного боку, більше приділяють уваги навчанню, оскільки майже половина з них присвячує цьому весь свій час, не поєднуючи його з роботою (табл. 2). Якщо ж вони усе-таки приймають рішення знайти роботу, то це їм вдається легше, ніж українським студентам, оскільки серед наших молодих людей 25,5% перебувають у стані пошуку роботи, тоді як такий відсоток у Китаї та Польщі – у межах від 14 до 19%. Дещо інша картина спостерігається у В'єтнамі. По-перше, лише кожний п'ятий студент присвячує навчанню усі свої зусилля. Удвічі більше студентів навчаються та працюють. Ще третина шукає роботу. Таким чином, сумарно працюють або шукають роботу в Україні 51,6%, у Польщі – 48,3, в Китаї – 43,4, а у В'єтнамі – 75% студентів.

Таблиця 2

Типи поточної професійної активності, міжнародні порівняння, %

Відповідь	Україна	Польща	Китай	В'єтнам
а. Я тільки навчаюсь	39,6	49,9	49,3	20,8
б. Я навчаюся та працюю в компанії	26,1	29,6	28,9	42,2
с. Я навчаюся та маю власний бізнес	8,3	1,8	7,3	4,2
д. Я навчаюся та шукаю роботу	25,5	18,7	14,5	32,8

На думку опитаних українських студентів, саме власний бізнес може принести більший дохід, ніж робота за наймом. З цим твердженням згодні 62,1% опитаних (табл. 3). І цей показник не дуже коливається для різних груп респондентів.

Таблиця 3

Результати відповідей на запитання: «Чи вважаєте ви, що ваша власна компанія принесе вам більше доходу, ніж робота за наймом на іншу компанію?», %

Відповідь	Студенти			Разом
	Бакалаврська програма (1-й рік навчання)	Бакалаврська програма (останній рік навчання)	Магістерська програма	
а. Так	62,0	59,4	65,0	62,1
б. Ні	8,5	12,1	8,8	9,8
с. Я не знаю	27,7	28,6	25,8	27,4

Найімовірніше, саме віра у вищу доходність власного бізнесу послужила однією з причин того, що вже нинішні студенти замислюються про створення власного бізнесу. Таких студентів 54,9% опитаних. Тільки менше 15% опитаних вважають за краще працювати на контрактній основі за наймом. Ще 22% опитаних не можуть відповісти на це питання (табл. 4).

Таблиця 4

Результати відповідей на запитання:**«Чи розглядаєте ви можливість створення власного бізнесу?», %**

Відповідь	Студенти			Разом
	Бакалаврська програма (1-й рік навчання)	Бакалаврська програма (останній рік навчання)	Магістерська програма	
а. Я вже маю власний бізнес	5,6	8,9	10,1	8,3
б. Так, я замислююсь над цим	57,7	56,6	53,5	54,9
с. Ні, я віддаю перевагу роботі за контрактом	14,1	13,4	15,2	14,2
д. Не знаю	22,5	24,1	21,2	22,6

З одного боку, така велика питома вага бажаючих займатися бізнесом свідчить про наявність значного резерву для поповнення малого і середнього бізнесу. Але, з іншого боку, небажання більшості нинішніх студентів працювати за наймом може в майбутньому трансформуватися у проблему дефіциту кваліфікованих фахівців для великого бізнесу.

При порівнянні результатів опитування українських студентів та їхніх колег з інших країн виявляються як спільні риси у їх ставленні до бізнесу, так і серйозні відмінності (табл. 5). По-перше, Україна належить до тих країн, де відсоток студентів, які вже мають бізнес, досить високий (цей показник вищий лише у Чехії). По-друге, сумарна питома вага тих, хто вже має бізнес або замислюється над його створенням, в Україні поступається лише Колумбії, де цей показник сягає майже 90%! По-третє, серед українських студентів нетипово низька питома вага тих, хто віддає перевагу роботі за наймом. Це, з одного боку, відображає сприйняття студентами українського середовища як більш-менш сприятливого для започаткування бізнесу, а з іншого – свідчить про відносно низький рівень заробітної плати, що не створює мотивів для роботи за контрактом.

Таблиця 5

Результати відповідей на запитання: «Чи розглядасте ви можливість створення власного бізнесу?» (міжнародні порівняння), %

Відповідь	Україна	Польща	Чехія	Китай	В'єтнам	Колумбія
а. Я вже маю власний бізнес	8	3	10	4	2	6
б. Так, я замислююсь над цим	55	44	49	54	43	83
с. Ні, я віддаю перевагу роботі за контрактом	14	34	35	23	43	8
д. Не знаю	23	19	5	19	12	3

У ході проведення дослідження вивчалися основні фактори, які сприяли створенню власного бізнесу (табл. 6). Українські респонденти найбільш високо (4 + 5) оцінили такі фактори, як: незалежність (47,8%), прагнення до самостійності (49,5%), більш можливості для самореалізації та отримання задоволення від діяльності (50,9%), необхідність отримання справедливого (гідного) доходу (46,0%), більш висока доходність (45,3%). Навпаки, найменше істотними факторами для створення власного бізнесу (0 + 1) респонденти вважають такі фактори: вимоги роботодавця (29%), відсутність роботи за наймом (21%), простота відкриття бізнесу та прозорість законодавства (18,8%).

Таблиця 6

**Результати відповідей на запитання:
«Які фактори змусили б вас розпочати власний бізнес?», %***

Фактор	0	1	2	3	4	5
Готовність довести свою власну цінність	4,0	6,0	8,0	13,3	17,3	11,2
Досвід	3,4	8,0	12,4	15,0	12,2	9,3
Вроджена винахідливість	2,0	4,3	12,7	18,2	14,9	9,8
Прагнення до самостійності	0,3	1,7	2,8	5,3	15,4	34,1
Приклад сім'ї, друзів	4,9	8,4	10,9	14,2	9,2	11,5
Необхідність отримання справедливого (гідного) доходу	0,3	1,2	2,8	9,2	17,3	28,7
Відсутність роботи за наймом	12,4	8,6	9,6	13,6	8,9	5,5
Необхідність здобуття коштів для проживання	4,9	4,7	7,8	10,2	15,6	15,7

Закінчення табл. 6

Фактор	0	1	2	3	4	5
Вимоги роботодавця	18,0	11,0	10,6	9,0	7,3	3,5
Більш висока доходність	1,1	2,0	3,2	7,2	19,0	26,3
Більші можливості для самореалізації та отримання задоволення від діяльності	0,0	0,2	2,8	5,7	17,1	33,8
Незалежність	0,6	1,1	2,4	7,0	13,5	34,3
Гнучкий графік роботи	0,8	2,0	4,7	9,6	15,3	26,0
Більша відповідальність	3,2	5,4	8,3	14,8	13,6	14,1
Вища престижність робочого місця	1,5	3,2	8,1	12,1	15,0	18,3
Можливості для підвищення власної кваліфікації	2,1	4,0	5,7	10,9	18,3	18,3
Впевненість у працевлаштуванні	2,4	3,2	9,3	10,6	14,5	19,1
Простота відкриття бізнесу та прозорість законодавства	9,3	9,5	8,4	12,2	11,3	8,3

*0 – нерелевантні, 1 – дуже незначні, 2 – незначні, 3 – помірно значні, 4 – дуже значні, 5 – найважливіші.

Слід зазначити, що серед опитаних є представники різних спеціальностей (майбутні філологи, психологи, інженери та ін.), а не тільки економічних. Більшість з них самі визнають, що не мають достатньо знань для створення власного бізнесу. Це спричиняє додаткові ризики як для самих починаючих бізнесменів, так і для суспільства в цілому.

Як свідчать результати опитування, обізнаність українських студентів у питаннях управління фінансовими ресурсами поступається іншим країнам, за винятком Китаю. Якщо, наприклад, у Польщі серед тих, хто або вже веде власний бізнес, або має намір його створити, 72% впевнені у своїх знаннях щодо управління фінансами, то в Україні таких лише 47% (рис. 1).

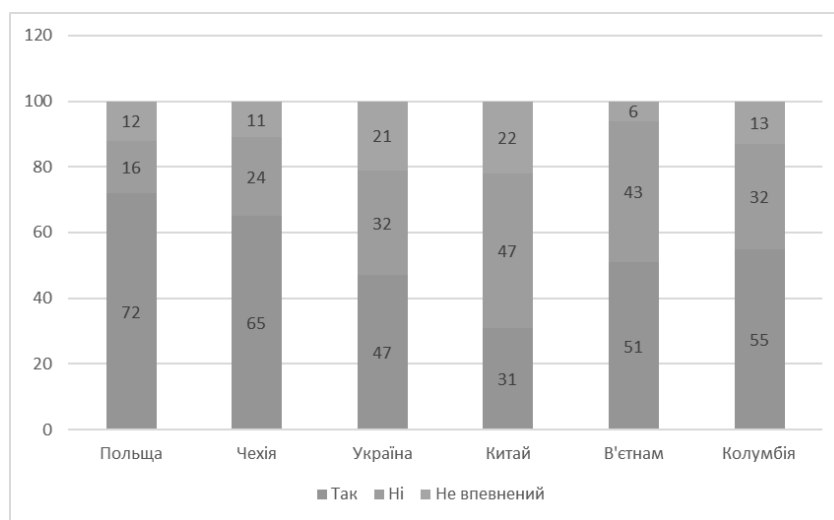

Рис. 1. Результати відповідей на запитання: «Чи знаєте ви, як організувати фінансові ресурси компанії?»

Результати опитувань дозволяють судити й про значення освіти, яку здобувають майбутні підприємці. Тільки трохи більше половини від бажаючих займатися бізнесом (або 33% усіх респондентів) вважають, що здобуті знання після завершення університету будуть використані для подальшого заняття бізнесом (табл. 7). Тоді як кожен четвертий бажаючий займатися бізнесом (або кожен шостий респондент) вважає, що здобуті знання не знадобляться взагалі.

Таблиця 7

**Результати відповідей на запитання:
«Як ви оцінюєте можливості використання навичок та кваліфікації, яких
ви набуваєте під час навчання, для ведення власного бізнесу?», %**

Відповіді	Студенти			Разом
	Бакалаврська програма (1-й рік навчання)	Бакалаврська програма (останній рік навчання)	Магістерська програма	
а. Завершення університету гарантувало мені диплом і необхідні знання	33,0	33,8	33,2	33,3
б. Університет дав мені тільки диплом	10,3	2,3	7,8	6,9
с. Знання, які я здобув, не є корисними	14,7	16,9	16,6	16,1
д. Важко сказати, тому що я ще навчаюся	0,0	0,5	0,5	0,3
е. Я не знаю	1,8	1,9	1,4	1,7

Це ще раз підтверджує існування серйозних проблем в українській вищій освіті. Обмеженість фінансування, боротьба за години та ставки, відсутність механізмів врахування реальних потреб ринку праці призвели до того, що з навчальних планів нефахівців у галузі економіки зникли навчальні дисципліни, так чи інакше пов'язані з веденням бізнесу. А як свідчить опитування, не тільки в Україні, але й у інших країнах світу, сучасна молодь налаштована на створення власної справи. І навчальний заклад повинен дати не тільки вузькі професійні знання, але й основи організації бізнесу.

У ході проведення опитувань з'ясовувалися причини і обставини, які можуть підштовхнути до прийняття рішення про пошук роботи за кордоном. Серед них перші місця посідають такі: можливість кращого опанування іноземної мови – 86,2%, можливість заробити більше грошей – 84,6 і можливість набутти необхідного досвіду – 81,2% (табл. 8). Іншими словами, абсолютна більшість розглядає міграцію як явище тимчасове, що дозволяє набути необхідних навичок для подальшого успіху.

Таблиця 8

Результати відповідей на запитання: «За яких обставин ви б вирішили поїхати за кордон, щоб знайти роботу?», %

Обставини	Україна		Польща	
	Так	Ні	Так	Ні
Я не бачу іншої можливості заробити гроші	26,3	69,1	57,6	41,9
За кордоном я б заробив більше	84,6	11,9	82,7	17,3
Я міг би краще вивчити іноземну мову	86,2	10,6	79,7	20,3
Тільки якщо я можу поїхати за кордон з родиною	28,9	66,8	53,8	45,4
Якби я мав такі ж права, як і громадяни країни, до якої планувалася поїздка	51,5	43,6	59,9	38,3
Якщо у мене там кращі перспективи кар'єри, ніж у моїй країні	81,2	15,1	78,4	21,3

Цікаво, що і польські студенти виділяють як основний мотив пошуку роботи за кордоном ті ж позиції, що й українці. Є лише дві позиції, за якими відповіді суттєво відрізняються. Так, поляки більше орієнтуються на виїзд за кордон разом із сім'єю. Українські ж студенти на це не налаштовані. По-друге, українські студенти більш оптимістично дивляться на можливість заробляти необхідні кошти для проживання у себе в країні.

Це підтверджується і відповіддю на питання: «Чи є намір працювати за кордоном єдиним шансом заробити на прожиття?». Тільки 14,8% погодилися з цим твердженням. 41,4% опитаних вважають, що існують і інші способи заробити достатньо грошей, головним чином займаючись підприємництвом. Тому основним способом скорочення міграції має стати не просто створення додаткових робочих місць в Україні, а надання можливості заробляти більше, в тому числі формуючи умови для малого і середнього бізнесу.

Цікавим є порівняння відповідей українських та польських студентів щодо їх планів на пошук роботи за кордоном. Обидві групи опитуваних приблизно однаково ставляться до пошуку роботи на тривалий час (трудовий договір): 51,1% українських студентів та 53,0% польських студентів (табл. 9). Однак якщо 40,1% польських студентів готові погодитися й на випадкову роботу, то серед українських студентів таких тільки 17,3%. Це можна багато в чому пояснити особливостями візового режиму: для поляків немає жодних проблем попрацювати певний час за кордоном, повернутися додому й знову шукати роботу за межами своєї країни. Українці у цьому випадку зустрінуть більше проблем, а тому менше погоджуються на роботу без контракту.

З іншого боку, серед українських студентів значно більша питома вага тих, хто буде намагатися займатися за кордоном бізнесом, або створюючи новий, або поширюючи вже існуючий. Це, по-перше, свідчить про досить поширений серед українських студентів «бізнес-романтизм», а по-друге – про їх недостатню обізнаність з можливостями займатися бізнесом у тих країнах, куди вони мають намір поїхати. Мабуть, спостерігаючи економіку Європейського Союзу зсередини, польські студенти більш реалістично оцінюють ситуацію.

Таблиця 9

**Результати відповідей на запитання:
«Під час перебування за кордоном яку б роботу ви шукали?», %**

Відповідь	Україна				Польща
	Студенти			Разом	
	Бакалаврська програма (1-й рік навчання)	Бакалаврська програма (останній рік навчання)	Магістерська програма		
a. Пошук випадкової роботи (на короткий період)	18,8	14,7	18,4	17,3	40,1
b. Пошук роботи на тривалий період (трудоий договір)	47,9	55,4	49,8	51,1	53,0
c. Самозайнятість – створення бізнесу за кордоном	36,2	37,9	35,9	36,7	7,2
d. Робота за власний рахунок – розширення діючого бізнесу	14,6	18,3	10,1	14,4	2,8
e. Робота в тіньовій економіці	0,9	3,6	2,8	2,4	4,2

Основними можливими напрямками трудової міграції для випускників українських університетів, судячи з результатів опитування, можуть стати США, Польща, Німеччина, Велика Британія і Канада. До другої п'ятірки країн – потенційних реципієнтів увійшли: Італія, Іспанія, Чехія, Росія та Китай. Цей перелік не збігається з існуючими пріоритетами трудової міграції, що можна пояснити багатьма причинами. По-перше, в цьому випадку мова йде не про факт, а про побажання. Тому ще не відомо, яке фактичне рішення прийме випускник університету, коли зіткнеться з проблемою вибору країни для пошуку роботи. По-друге, фактичні напрямки трудової міграції українців сьогодні в основному формують потоки некваліфікованої робочої сили, а тому вони об'єктивно не будуть збігатися з напрямками міграції випускників університетів. По-третє, результати дослідження відображають геополітичні зміни, що відбулися в останні роки, які з певною часовою затримкою змінять і фактичні напрямки трудової міграції.

Таким чином, проведені дослідження підтвердили гіпотезу про високу орієнтованість сучасних студентів на підприємницьку діяльність. Ця орієнтація практично не залежить від спеціальності, за якою здобуває освіту студент. Тому студентам потрібно надати можливість набути необхідних знань та навичок з організації власного бізнесу, використовуючи найрізноманітніші форми (через дисципліни за вибором студента, практику, можливість пройти факультативне навчання тощо).

Українській молоді, як і всім молодим людям у світі, властива підвищена мобільність. Вони готові шукати роботу в іншій країні. Але дослідження показало певне зміщення в мотивації міжнародної мобільності. Як і при

створенні свого бізнесу, так і при міжнародній міграції мотиви заробляння великих доходів поступаються місцем можливостям самореалізації та отримання гідних умов життя. Ці обставини необхідно враховувати при розробці основних принципів молодіжної політики в країні.

Список використаних джерел

1. Трудова та освітня міграції з України: Як втримати людський потенціал? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2018/07/24/trudova_ta_osvitnya_migratsii_z_ukrainy_yak_vtrymaty_lyudskyu_potentsial_1372513
2. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html
3. Брензович К.С. Аналіз міграційних потоків молоді України / К.С. Брензович, М.П. Глодан // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2017. – Вип. 16, ч. 1. – С. 25–29.
4. Пономаренко І.В. Аналіз молодіжного ринку праці України [Електронний ресурс] / І.В. Пономаренко // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2018. – Вип. 21. – С. 716–722. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/21-2018/136.pdf>
5. Романенко І.О. Статистичний аналіз трудової міграції: дис. канд. екон. наук / І.О. Романенко; ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2015. – 189 с.
6. Слободян О. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? [Електронний ресурс] / О. Слободян, Є. Стадний // CEDOS. – Режим доступу: <http://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu/>
7. Чорна В.О. Трудова міграція молоді як фактор руйнування трудового потенціалу України / В.О. Чорна // Наукові праці. Соціологія. – 2014. – Вип. 222, т. 234. – С. 109–112.
8. Міграція в Україні: факти і цифри-2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iom.org.ua>
9. Скільки українських студентів навчаються за кордоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tvi.ua/novini/stalo-vidomo-skilki-ukrainskih-studentiv-navchayutsya-za-kordonom.html>